

نقاشی ایرانی (نگارگری) مبتنی بر آگاهی هنرمند در زمینه‌های ساخت ابزار، مواد و رنگهای مورد نیاز نقاش است. امروزه دوام بیش از هزار سال نقاشی‌ها کاغذها و کتاب‌های خطی، نظر و کنجکاوی استادان و هنر شناسان جهان را به روش‌های ساخت آنها معطوف داشته است. نویسنده مقاله با استفاده از جلد پنجم کتاب «هنرهای زیبای ایران»^(۱) تألیف مرحوم پروفیسور پوپ، اطلاعات و دانستنی‌های مهمی را به نقل از مرحوم استاد حسین طاهرزاده بهزاد، رئیس مدرسه صنایع مستظرفه (صنایع قدیمه) آورده است که هنوز هم تازگی دارد و از اهمیت فراوان برخوردار است.

آشنایی با ابزار و وسایل نقاشی ایرانی

فرانک امیری
کارشناس ارشد پژوهش هنر

کلید واژه:

ابزار

نقاشی ایرانی

آهار

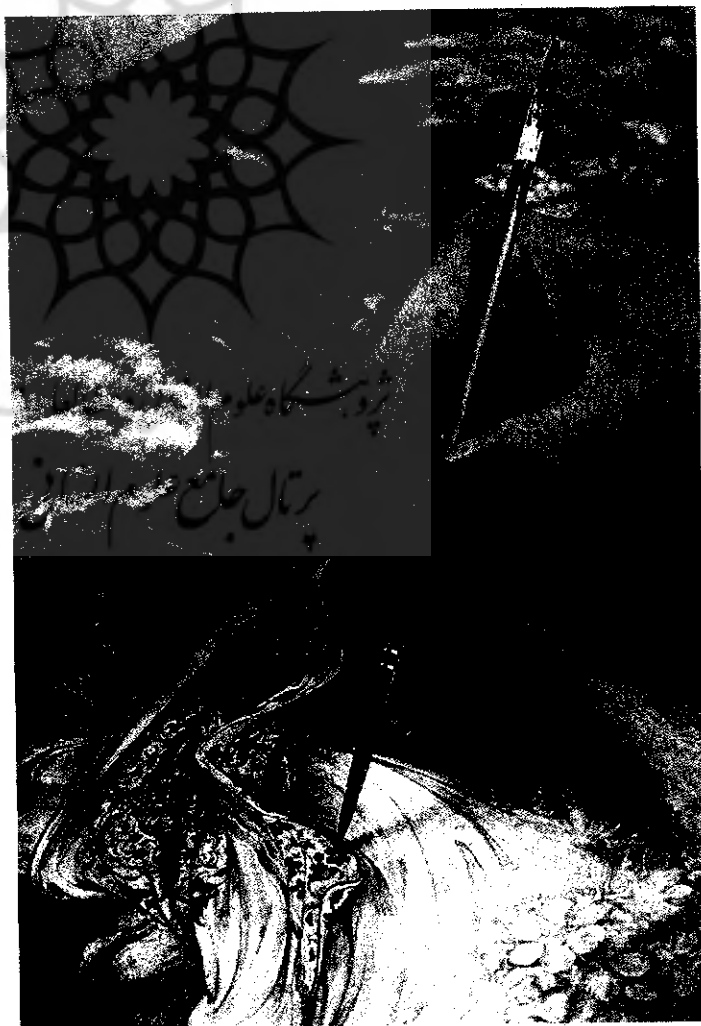
طلای خام

● آماده‌سازی ابزار و وسایل نقاشی ایرانی

نگارگران و تذهیب‌کاران گذشته ناچار بودند، ابزار و مواد لازم از جمله قلم مو، رنگ طلا (سبز و زرد)، مرکب سیاه، کاغذ آهاردار، مواد براق‌کننده و دیگر وسایل مورد نیاز خویش را شخصاً تهیه کنند، اما انجام این کارها بسیار مشکل و وقت‌گیر بود.

● تهیه قلم مو

قلم موهایی که در قدیم به کار می‌رفته است، کاملاً با انواع امروزی آن متفاوتند. این قلم موها را با موی پشت گردن بچه گربه سفید یا دو رنگ شش ماهه تر درست می‌کردند؛ زیرا چنین مویی کاملاً بلند و مرغوب است و حالت کرکی ندارد. به همین خاطر نقاشان برای فراهم کردن بهترین قلم موها، گربه پرورش می‌دادند. آنها ابتدا موهای جدا شده را دسته می‌کردند و با نخ ابریشمی می‌بستند و این کار را با دقتی خاص انجام می‌دادند. دسته موی آماده شده را به انتهای یک قلم مناسب وصل می‌کردند. این قلم را ترجیحاً از شاهپر کبوتر می‌گرفتند؛ زیرا پر کلاغ و سایر پرندگان برای این کار مناسب نیست. یک قلم مو ساز ماهر نمی‌توانست در روز بیش از دو یا سه قلم مو آماده کند.



● رنگ

در نگارگری ایرانی، از رنگ های معدنی و گیاهی استفاده می شود؛ زیرا رنگ های معدنی پوشانندگی مناسبی دارند؛ حال آن که رنگهای گیاهی شفافند.

اما خاصیت پوشانندگی رنگ کاملاً ضروری است؛ زیرا در نقاشی ایرانی برای ایجاد حالت های خاص، معمولاً لایه های متوالی رنگ را روی هم اضافه می کنند. در حالی که با رنگهای نیمه شفاف پوشانندگی متوسطی حاصل می شود و به جای زمینه مناسب و یکدست زمینه ای سایه دار ایجاد می شود. مثلاً اگر رنگ زرد را روی رنگ آبی بزنیم به رنگ سبز دیده می شود، ولی در رنگهای معدنی به علت خاصیت پوشانندگی رنگ زیرین دیده نمی شود (یعنی اگر زرد را روی آبی بزنند آبی را می پوشاند). رنگهای معدنی را در هاون سنگی به پودری خیلی نرم تبدیل می کردند. پودر به دست آمده را از پارچه ای نازک عبور می دادند یا به اصطلاح الک می کردند و بعد با یک ماده به عنوان «بست رنگ»^(۱) مخلوط می کردند.

کیفیت و زیبایی رنگ به عواملی مانند ساییدن کامل ماده رنگی و غربال کردن دقیق آن بستگی داشت. عامل بعدی کیفیت ماده ای است که به عنوان بست رنگ به آن اضافه می کردند.

معمولاً از سه نوع بست استفاده می شد:

۱- آلبومین^(۲)

۲- چسب گیاهی

۳- صمغ عربی.

ابتدا آلبومین را به صمغ و چسب ترجیح می دادند؛ زیرا رنگ های به دست آمده بسیار بادوام بوده و در برابر نم و رطوبت مقاومت می کرد. نقاشی هایی که با رنگهای آلبومین دار کشیده می شدند، در اثر رطوبت و نم خراب نمی شدند. اما چون آلبومین، بست چسبناکی است برای رفع این اشکال به آن زاج یا زاج سفید اضافه

می کردند. ماده ای که از این ترکیب به دست می آمد حالت لعابی پیدا می کرد و آن را روی نقاشی می کشیدند که گذشته از درخشندگی، از نقاشی نیز محافظت می کرد.

ایراد رنگهای آلبومین دار این است که باید تازه مصرف شوند و اگر مدتی از ساخت آنها بگذرد، فاسد و غیر قابل استفاده می شوند. به همین دلیل نقاشان چسب گیاهی را جایگزین آلبومین کردند و برای بهتر کردن بست، به آن شهد یا آب انگور اضافه کردند تا نقاشی را بهتر حفظ کند و در این

حال نقاشی ها درخشش خود را حفظ کنند. اما باز هم آلبومین بهتر بود. زیرا رنگی که با شهد و چسب مخلوط می شد، در کتاب به صفحه مقابل خود می چسبید و بدین ترتیب دو صفحه مقابل هم خراب می شدند.^(۳)

صمغ عربی هم گاهی به جای دو بست واسط دیگر به کار می رفت، اما دوام چندانی نداشت.

● طلا

طلا چون عنصر بسیار زیبا و درخشانی است در نقاشی ایرانی از آن استفاده می کرده اند که از اهمیت زیادی نیز برخوردار بوده است. از نقاشی ها و تذهیب های قدیمی دو نوع طلای زرد و سبز به دست آمده است که هر کدام به دو





ورقه را به وسیله مهره زدن یا عقیق و یشم صیقلی و براق می کند.

استفاده از یشم و عقیق، درخشندگی قابل توجهی به طلا می دهند. تذهیب کاران به این عمل «پختن طلا» می گویند و طلایی را که از این طریق حاصل می شود، طلای پخته می نامند.

طلای سبز را هم درست به همین روش آماده می کنند. طلای سبز دارای ترکیبات نقره است و رنگ سبز آن هم به خاطر وجود همین ترکیبات است. نقره خالص را هم با روشی مشابه طلا آماده می کنند که در نقاشی ایرانی عمدتاً برای نشان دادن آب یا لباس جنگی و زره به کار می رود. البته نقره در برابر رطوبت به مرور زمان اکسیده و سیاه می شود.

● آهار زدن کاغذ

کاغذی که در نقاشی ایرانی یا تذهیب استفاده می شود، باید آهار داشته باشد؛ زیرا وقتی با طلا روی کاغذ آهار نخورده کار می کنیم، مقداری از طلا جذب کاغذ می شود و صیقل دادن سطح آن را ناممکن می سازد.

کاغذ را از راه های گوناگون آماده می کنند. یکی از این راه ها استفاده از سفیده تخم مرغ است. جوهر نمک یا گوگرد رقیق شده را نیز به عنوان بست معدنی به کار می برند. محلول زا به وسیله قلم موی پهن و نرمی روی کاغذ می مالند و آن را روی سطح

حالت «خام» یا مات و «پخته» یا روشن و درخشان به کار رفته است.

برای آماده کردن طلا، فلز مسکوک را به تکه های کوچک تقسیم می کردند و هر تکه را در لایه ای از پوست آهو می پیچدند و لایه های پوست را روی هم قرار می دهند و با سیم های آغشته به چسب به هم می بندند و بعد با چکش مخصوصی^(۵) بر آن می زنند. بعد از این عمل هر قطعه طلا به سطح بسیار نازکی (به نازکی زوروق) تبدیل می شود که آن را با کارد از پوست جدا می کردند و همین طلا را در یک ظرف کاملاً تمیز که اصلاً چرب نباشد، قرار می دهند. بعد مقداری عسل بدون موم به آن اضافه می کنند و این مخلوط را با انگشت به می زنند تا خوب ترکیب و نرم شود. این عمل آن قدر تکرار می شود که چسب و طلا با هم کاملاً آمیخته و تبدیل به خمیر می شوند. خمیر به دست آمده را در ظرف کوچکی می ریزند و ظرف را از آب پر می کنند تا کاملاً حل شود. محلول به دست آمده را به مدت یک تا دو ساعت راکد می گذارند تا طلای آن ته نشین شود. بعد آب محلول را جدا می کنند. رسوب طلا باقی می ماند که آن را با چسب مایع و زعفران مخلوط می کنند. محلول به دست آمده آماده استفاده است.

طلایی که از این روش به دست می آید، مات و تیره است و به آن طلای خام می گویند.

اگر درخشندگی طلا مد نظر نقاش باشد، سطح

گودی که به همین منظور ساخته شده است، پهن می‌کنند تا رطوبتش از بین برود. سپس سطح کاغذ را با مروارید صیقل می‌دهند.^(۹) با این عمل، سطح براق و صیقلی بسیار با ارزشی ایجاد می‌شود.

زیرنویس:

1- A survey of Persian Art

۲- بست رنگ دو نوع اصلی دارد: حیوانی و نباتی. حیوانی مثل: سفیده تخم مرغ و سریشم زرد و سریشم ماهی؛ و نباتی مثل: صمغ غریبی و به دانه.

۳- آلومین چون ماده‌ای آلی است تجزیه و بعد از چندی فاسد می‌شود و به نقاشی نظمه می‌زند.

۴- برای بر طرف کردن این مشکل مقداری سرکه به رنگ اضافه می‌کردند.

۵- این چکش، چوبی و مانند پتک بوده است و با آن سطح پوست‌ها را چکش می‌زدند.

۶- مروارید، چون در ترکیبات خود آهک دارد، باعث سیاه شدن کاغذ می‌شود.

زیرنویس:

1- A survey of Persian Art. Arthur upham pope. volume 5,7. Oxford University press. London.

● کاغذ طلا دار (طلایی یا افشان به زر)

این نوع کاغذ بسیار مورد استفاده و علاقه خطاطان است. پس از آهار زدن کاغذ، زمانی که هنوز مرطوب است، پودر طلا را که ذراتش از نظر شکل و اندازه متفاوتند، روی سطح کاغذ می‌پاشند یا افشان می‌کنند. برای این کار قطعات ریز طلا را با یک گلوله کوچک داخل فنجانی می‌ریزند و رویش را با پارچه ظریفی مانند ململ محکم می‌بندند. فنجان را روی کاغذ کلفت و مرطوب می‌تکانند و طلا پاشیده می‌شود. گلوله‌ای که با ورقه طلا داخل فنجان می‌اندازند، در اثر تکان دادن فنجان ورقه طلا را به طور نامنظم خرد می‌کند و طلا از پارچه عبور می‌کند و با فواصل نامنظم روی کاغذ چسبناک می‌ریزد. در روش دیگر، قلم موی کوچکی را داخل محلول چسب و طلا فرو می‌کنند و آن را با کمک یک قلم موی دیگر می‌تکانند و قطعات طلا روی کاغذ پخش می‌شوند. وقتی که کاغذ خشک شد، آهار و طلایی روی آن را یک جا صیقلی می‌کنند و مهره می‌زنند. طریقه بعدی ساختن کاغذ طلایی، پاشیدن پودر طلا روی ورقه‌ای از جنس قلع یا حلبی و افشاندن آن در نقاط گوناگون آن است. سپس سطح آن را با یک قطعه کاغذ نازک می‌پوشانند و با کف دست می‌سایند تا قطعات طلا به کاغذ بچسبند. بعد سطح کاغذ را مطابق معمول صیقل می‌دهند. کاغذی که بدین ترتیب به دست می‌آید، کیفیت بالایی دارد.

در گذشته، مراکز مشهوری که این نوع کاغذ را می‌ساختند، در «دولت آباد» و «تبریز» بود.

در تبریز کاغذی را با شکر آب کرده می‌ساختند و اسرار و فرمان‌های سلطنتی مهم را

رویش می‌نوشتند. این نوع کاغذ وقتی کمی حرارت می‌دید، قابل خواندن می‌شد.

